

Jean-Marie Chauvier

De Sovjet-UNIE: opkomst van nationalistische bewegingen, noord-zuidtegenstellingen,... heeft de USSR een toekomst?

Aan alle naties die Rusland uitmaken, moet het afscheidingsrecht worden toegekend, en het recht onafhankelijke staten te stichten. Dit recht miskennen en de nodige maatregelen om de praktische toepassing ervan mogelijk te maken, niet treffen, staat gelijk met de ondersteuning van een veroverings- en annexatiepolitiek. Enkel de erkenning van het recht van naties zich uit vrije wil af te scheiden door het proletariaat verzekert de gehele solidariteit van de arbeiders uit de verschillende naties en bevordert een werkelijke democratische toenadering tussen de naties.

Wladimir Iljitsj Lenin, in mei 1917. Oeuvres, dl. 24, p. 305

De eerste volksbewegingen van het Gorbatsjov-tijdperk richten zich niet op de kwestie van de hervormingen. Of beter gesteld, via hun nationale revindicaties worden de hervormingen erbij betrokken. Voor de nieuwe bewindsploeg is dit het eerste echte geloofwaardigheids-examen, en de test van hun kunde om «anders te regeren», die ze moeten ondergaan.

De gewelddadige rellen in Kazachstan, eind 1986, bewijzen de ernst van de situatie in verschillende Aziatische republieken, waar de heerschappij van de lokale «mafia's» nu haar tol eist. Maar ook worden er de spanningen duidelijk binnen de moslimgebieden van de Sovjet-Unie, te wijten aan de sociale en ecologische gevolgen van de katoen-monocultuur. De opdroging van het Aralmeer en de tragedie van de riviervolkeren (waaronder de Karakalpaks) in de regio zijn er enkele van. Al deze spanningen worden nog aangewakkerd door de fall-out van de Afghaanse oorlog.

Het conflict tussen Azeri's (eveneens moslims) en Armeniërs, rond de aanspraken op Nagorny-Karabach, stelt het probleem van de afbakening van de grenzen op de dagorde. Maar ook daar, in beide republieken, hebben het rampzalige plaatselijke beleid en de zware ecologische moeilijkheden een vat van ontevredenheid gevuld.

De nationalistische gevoelens in de Baltische staten herinneren eraan dat deze volkeren niet gelukkig zijn met hun inlijving bij de USSR in 1940, en evenmin met het gebrek aan autonomie in de schoot van de Federatie.

In de Oekraïne, in Wit-Rusland en elders, is het de grootste bekommernis de nationale talen van de russificatie te vrijwaren.

Al deze nationale bewegingen kunnen niet gereduceerd worden tot een simpel schema : «niet-Russen tegen russificatie». Of: «opstand van de onderdrukte naties», waarvan de situatie vergelijkbaar zou zijn met deze van de vroegere kolonies van het Britse, Belgische of Frase imperium. De USSR is overigens méér dan de verzameling van particularismen: zij is ook gesmeed door een geschiedenis en door gemeenschappelijke sociale structuren.

Maar wanneer de klok «glasnost» slaat, komen alle vroeger onbestaand verklaarde problemen natuurlijk aan de oppervlakte. Te beginnen met de particularismen en de nieuwe wrijvingen tussen de naties.

De mozaïek

De «meervoudige» Sovjetmaatschappij is dan ook het volgende:

- een pluri-etnische bevolking: 100 à 120 verschillende nationaliteiten en etnische groepen (naargelang van de definitie). Ondergebracht in etno-linguïstische families (Indo-Europeanen: Slaven, Balten, Iraniërs, Romanen ...; Kaukasiërs: Georgiërs; Altaërs: Turken, Mongolen, Toengoesen ...; Kaukasiërs: Georgiërs; Oeralstammen: Samoyeden, Finn-oegriërs; en tal van andere families waaronder Tsjoechtsjen, Eskimo's, Koreanen, Assyriërs, enzovoort), wijzen cijfers uit 1959 op 52% Russen, 72% Slaven, 15% Turken...

- een pluri-linguïstische communicatie: het Russisch domineert (de Staat, het leger) en geldt als voertaal, maar daarnaast zijn er ook vijftien andere «officiële» talen van de republieken, 45 geschreven talen in de kranten, 44 gesproken op de televisie-uitzendingen, 67 op de radio, rond de 130 gesproken talen en dialecten. 85% van de Sovjetburgers verklaren dat de autochtone taal hun moedertaal is, 61,5% beschouwt zich als tweetalig (Russen inbegrepen). De helft van de niet-Russen spreekt geregeld Russisch.

- een pluri-culturele maatschappij: naast de etnische aspecten en de taal, is de Sovjetmaatschappij doorsneden door religieuze gewoonten (orthodox bij de Slaven, protestants en katholiek bij de Balten, islamitisch bij de Turken, Iraniërs (Tadjiks) en verschillende volkeren in de Kaukasus, joods, boeddhistisch, animistisch,...). Voor de meer dan 50 miljoen islamieten, is de Islam zonet een religieuze praktijk, dan toch een zeker levenswijze. Het klimaat, de geschiedenis, de externe invloeden benadrukken de verscheidenheid: de Estlanders gaan naar de sauna en op cafébezoek zoals de Scandinaven, de Oezbeken verkiezen de thee die geconsumeerd wordt van het Chinese deel van Kazachstan tot in de Maghreb. Naast de thee en de sauna, zorgen ook

de man-vrouwverhoudingen en de seksualiteit in het algemeen voor een aantal bijzonderheden.

- een pluri-sociale maatschappij: deze pluriformiteit wordt niet door iedereen aanvaard. De sociale structuur van de Sovjetmaatschappij heeft niet alle oude productiewijzen, patriarchale, tribale, commerciële sociale verhoudingen doen verdwijnen, die soms onder een «socialistische» noemer opnieuw blijken op te duiken.

- een pluri-nationale en -etnische Staat: De Federatie van Sovjetrepublieken (USSR) is niet op een territoriale grondslag gebaseerd, zoals de Verenigde Staten van Amerika, maar op een etnische en nationale grondslag, zoals Joegoslavië. Bij de vijftien gefedereerde republieken, elk bevolkt door een dominante en min of meer homogene nationaliteit (gaande van 89% Armeniërs in Armenië tot 40% Kazakken in Kazachstan), voegen zich 20 republieken, 8 regio's en 10 territoria die als «autonoom» (een de facto erg variabele qualificatie) worden omschreven. Deze organisatievormen (53 onderverdelingen) verschaffen 53 volkeren de mogelijkheid hun cultuur te beleven, zonet zichzelf te besturen. Dit gezegd zijnde, kon er niet van een werkelijk «federalisme» kunnen worden gesproken zolang de federale structuren van de Staat verweven zijn met en gedomineerd worden door de structuren van de partij, zolang het «centrum» van de Staat-partij, gevestigd te Moskou en grotendeels door Russen gedomineerd, de beslissingen op alle essentiële terreinen blijft monopoliseren: niet enkel wat de grote sociaal-economische oriëntaties, defensie, muntwezen en buitenlandse politiek betreft, maar ook het beheer van de economie, de cultuur en de media.

Op het individuele vlak hanteert de Sovjet-rechtspraak een onderscheid tussen burgerschap en nationaliteit.

Het sovjet-burgerschap betekent het «behoren» tot de Staat van elke persoon die uit sovjetouders in de Sovjet-Unie is geboren of dat staatsburgerschap heeft verkregen, en van elke Sovjetburger die in het buitenland leeft (het dubbel staatsburgerschap wordt niet erkend, maar wel «getolereerd»). Dit staatsburgerschap kent een ideologisch deelaspect: op beschuldiging van het beledigen van de Staat, werd tal van Sovjetburgers het staatsburgerschap ontnomen: (Trotski, Solzjenitsin, Zinoviev, in 1988 nog een militante Armeense nationalist...).

De nationaliteit (of ze nu Russisch, Oezbeeks, Joods, Koerdisch, enzovoort is) wordt in principe «gekozen» op 16-jarige leeftijd, volgens de nationaliteit van vader of moeder. De etno-linguïstisch banden worden tijdens tellingen (de laatste had plaats in 1979) opgetekend op basis van persoonlijke verklaringen en binnen het kader (verschillend naargelang van de telling) van de nationaliteiten en etnische groepen die in de «catalogus» van de recensenten zijn opgenomen.

De nationaliteitenpolitiek

Bij de stichting in 1922 koos de USSR internationalistische symbolen (rode vlag, hamer en sikkel, aardbol op het wapenschild) die de uitdrukking zijn van de wil om de volkeren van de hele wereld in één supra-nationale staat te verenigen. Het was de overtuiging van Lenin (en van vele andere denkers in die periode) dat de naties tot een «fusio-nering» zouden worden verplicht. Maar in afwachting diende het «recht van de volkeren tot zelfbeschikking» te worden uitgevaardigd. Tegelijkertijd moest natuurlijk ook, *realpolitik oblige*, de revolutie worden verdedigd tegen buiten- en binnenlandse vijanden -waaronder ...het nationalisme. De proletarische communistische bewegingen convergeren met de «anti-imperialistische» bewegingen van boeren en bourgeoisie (zie bijvoorbeeld de eensgezindheid op het congres van Bakoe in 1920), maar divergeren ermee waar het gaat over het op te bouwen maatschappijtype. In de ogen van communisten heeft het (internationaal) klassebelang altijd de bovenhand op de nationale samenhorigheden. Binnen dit spanningsveld werd de URSS opgebouwd. Toch blijft Lenin de ontwikkeling van de nationale culturen benadrukken. In de jaren twintig en dertig worden de niet-Russische republieken «gederussificeerd», de Oekraïne «geoekraïniseerd», de Wit-Russische dialecten tot «taal» verheven. Tientallen volkeren met een orale cultuur krijgen een schrijftaal en literatuur aangeboden. Dit fenomeen zet zich door tot in de jaren zeventig. Maar tegelijkertijd tasten de landbouwhervormingen ook de traditionele etnische structuren aan. Onder Stalin wordt het einde van de jaren dertig gekenmerkt door een terugkeer naar meer centralisme, en de russificatie zal hiervan een instrument zijn. Het Khroetsjov-tijdperk zorgt voor ontspanning: de republieken krijgen een deel van hun prerogatieven en culturele autonomie terug. Deze trend vindt ook navolging onder Brezjnev, en leidt zelfs tot de «autonomisering» van de communistische bureaucraten in Centraal-Azië, in de Oekraïne. Niettemin blijft de doelstelling van de «fusie der naties» min of meer gehandhaafd, en wordt de verbreiding van de Russische taal sterk aangemoedigd, al was het maar om het leger te versterken. De nieuwe russificatiepogingen treden dit keer in een totaal gewijzigde context op: de destalinisatie ging gepaard met een bloei van de publieke opinie en van de nationale intelligentsia, de weerstanden zijn sterk, vooral in de Oekraïne en Georgië, en beroepen zich dikwijls op de idealen die Lenin zelf, tijdens zijn laatste actieve maanden, had ingeroepen tegen Stalins brutaliteit bij de afwikkeling van de nationaliteitenkwestie en tegen het groot-Russisch chauvinisme.

De aanstelling van Joeri Andropov, eind 1982, betekent een ommekeer: de doelstelling van de «fusie der naties» wordt duidelijker dan ooit opnieuw opgenomen; het is nochtans onmogelijk overhaast te

werk te gaan. De lang verwaarloosde problemen blijven bestaan. De behaalde successen blijven bescheiden. In deze kwestie is alles belangrijk: de houding ten overstaan van de taal, de monumenten uit het verleden, de interpretatie van historische gebeurtenissen, de transformatieprocessen van steden en platteland, de veranderingen van de levensomstandigheden.

Men kan niet anders dan stellen dat de nationale (en bijgevolg culturele) dimensie in alle problemen terug te vinden is, en dat ze zeker geen «overblijfselen uit het verleden» zijn die met min of meer aandacht en waakzaamheid moeten worden benaderd.

Andropov verklaart zich eveneens voorstander van een «vermenging van de kaders», de bevordering van autochtonen tot op de verantwoordelijke functies, die te lang in handen van Russen en Slaven waren geconcentreerd.

Deze ideeën vinden we terug in de woorden van Ligatsjov, op het 27e congres (maart 1986), en in eerste instantie lijkt Gorbatsjov ze te delen. Maar het besef van de geaccumuleerde problemen, van de latente crises noodzaakt een meer doordachte benadering. Een totaal nieuwe aanpak? Een Sovjethistoricus-etnoloog omschrijft ze als volgt: *«In Centraal-Azië stelt zich het probleem van de volkeren die, voor de revolutie, in een feodaal kader leefden, op basis van lineair-familiale verwantschappen. De nationale structuren zijn samen met de sovjet-macht ontstaan. Het nationaal bewustzijn gaat vergezeld met een arabisch-islamitische traditie. Vijftig jaar geleden gaf men in Turkmenistan 50% Turkmeense en 5% Arabische namen aan de kinderen. Vandaag: 15% Turkmeense, 35-40% Arabische namen. Sterke tradities zoals de bruidsschat en de ramadan blijven bestaan, met de negatieve gevolgen voor de productiviteit en voor de gezondheid van de kinderen... Een ander probleem is de taalkundige assimilatie. Deze treft vooral de Slaven. De intellectuelen verzetten zich, maar de meerderheid van de Wit-Russische ouders stuurt hun kinderen naar een Russische school. Gemengde huwelijken bevorderen de Russische taal...».*

Een totaal nieuwe visie, tussen andere die haar tegenspreken.

In 1987-88 vermenigvuldigen zich de literaire, wetenschappelijke en politieke bijeenkomsten rond de nationaliteitskwesties.

Een nieuwe start, maar niet zonder een voorafgaande uitbarsting van een lange reeks waarschuwingsschokken.

Conflicten en solidariteit: een vademecum 1965-1988

1965. Armenië. Op 24 april wordt de door de Turken gepleegde genocide op de Armeniërs herdacht. Minstens honderdduizend betogers eisen te Erevan de Armeense gebieden op die aan Turkije en ...aan naburig Azerbeidjan toebehoren. De Armeniërs, zelfs zij die het

regime niet lusten, bedanken de USSR voor het loutere bestaan van hun republiek, voor de redding van hun cultuur. Maar zij verwijten de USSR haar zwijgen (in de UNO) over de genocide van 1915 en haar erkenning van de onaantastbaarheid van de grenzen met Turkije. De noodwendigheden van de geopolitiek: moet de Sovjetvloot niet door de Bosporus en de Dardanellen vooraleer ze «warme wateren» kan bereiken? Het Armeens nationalisme wordt soms gedreven door de nostalgie naar de «onafhankelijke republiek» van 1918-1920, voor de machtsgreep van de bolsjevieken. De dasjnaakse nationalistes die de republiek leidden, worden er door hun tegenstanders van beschuldigd (samen met andere nationalistes) de Kaukasus te vuur en te zwaard te hebben verwoest, en later met de nazi's te hebben gecollaboreerd. De Armeense emigranten in Frankrijk, Libanon, enz. zijn verdeeld tussen deze stroming, het communisme en de «ramgavar»-partij, die niet-communistisch maar de USSR welgezind is. De jongeren echter, vooral te Beiroet, zijn op zoek naar nieuwe strijdvormen om op zijn minst de internationale erkenning van de genocide van 1915 te verkrijgen, en in het beste geval de herovering van het oude Armenië af te dwingen. Soms loopt dit neo-nationalisme uit op terrorisme. In de jaren zeventig ontstonden ook in de USSR groepen die de onafhankelijkheid nastreven. Zij werden meedogenloos vervolgd.

1966. Oezbekistan. Tasjkent wordt die zomer 's nachts wakker geschud door een van de aardschokken die gedurende vele weken de hoofdstad teisteren. Radeloosheid te midden van een grote puinhoop. Niet de minste informatie over het aantal slachtoffers.

Solidariteit. Hulptreinen stromen toe vanuit alle republieken en elke republiek neemt een deel van de wederopbouw voor zijn rekening. Het internationalisme leeft. Toch zijn er problemen. De opgetrokken woonblokken beantwoorden nauwelijks aan de klimatologische omstandigheden. In Tasjkent, net zoals in alle gemoderniseerde steden, betreuren de Oezbeken hun traditionele woningen met de schaduwrijke binnenplaatsen, waar het 's zomers (40° in de schaduw) fris, en in de winter (soms tot -30°) aangenaam toeven is. De ongeduldige urbanisten hebben geen boodschap aan de plaatselijke klachten. Niettemin vormt de gehechtheid van de mensen aan hun tuinwijken een van de oorzaken van de «geringe mobiliteit» die de economen zo betreuren.

1967. Armenië. In april, inwijding van het -aangrijpende- monument ter nagedachtenis van de slachtoffers van de genocide. Datzelfde jaar viert Erevan zijn zevenhonderdvijftigjarig bestaan. De Armeniërs van de diaspora zijn er met tienduizenden aanwezig. Zij komen er ook op bedevaart, naar het religieus centrum van Etsjmiadzin waar de «Catholicos» van de christelijke autocefale Armeense kerk zetelt. Deze kerk onderhoudt goede betrekkingen met het gezag. In Erevan zijn de in rood-bruine vulkanische tufsteen opgetrokken gebouwen omzoomd

met groene lanen, versierd met fonteinen. De stad draagt de stempel van een nauwlettend, nationaal urbanisme. Een schril contrast met vele andere steden in de Sovjet-Unie. De vervuiling door de chemische industrie heeft er nog niet de schade aangericht die in de jaren tachtig te betreuren is. Erevan strekt zich uit aan de voet van de Ararat, de symbolische berg van de Armeniers. Majestatisch én onbereikbaar: de berg bevindt zich op Turks grondgebied.

1967. Georgië. De achthonderste verjaardag van Chota Roustaveli, de nationale dichter en auteur van *De Ridder in het Tijgervel*, een legende vergelijkbaar met het Roelantslied, *Don Quichot of Tijn Uilenspiegel*. Steden en dorpen vieren feest, met fanfares en andere festiviteiten, uitdrukking van de fierheid van een cultuur. De Georgiërs maken 65% van de bevolking van hun republiek uit. De anderen: Armeniërs (10% doen hun beklag over discriminaties), Russen (8% hebben daar blijkbaar geen klachten over), Abkazen (klagen wel), Grieken, Zigeuners, Assyriërs... Meer dan zestig etnische groepen, meerdere schoolnetten, een merkwaardige pluraliteit in samenlevingsverband. De Georgiërs betreuren eveneens de oude territoria die vandaag onder Turks bestuur vallen en maken aanspraak op het Georgisch Saingulo, dat zich in ...Azerbeidjan bevindt. Ze zijn geducht voor de russificatie, begonnen onder de tsaren, «achterbaks herbegonnen» onder het sovjetregime, dat hen in 1921 werd opgedrongen (op dat moment werd Georgië door een sociaal-democratische regering bestuurd).

1968. Oezbekistan. In de lente verzamelen zich te Tasjkent duizenden betogers, Krim-Tataren. Stalin had in 1944 tweehonderdduizend Krim-Tataren gedeporteerd. In Oezbekistan hebben zij dagbladen, tijdschriften, een leerstoel van de Krim-Tataarse taal aan het Pedagogisch Instituut. Toch eist hun nationale beweging de terugkeer naar de Krim en het herstel van hun autonome republiek. De leider Mustafa Djemiliev belandt in een strafkamp en zal pas in 1987 vrijkomen.

1978. Georgië. Massamanifestaties in april. De betogers eisen en verkrijgen dat het Russisch niet langer als «officiële taal» (op gelijke voet met het Georgisch) in de Grondwet wordt ingeschreven. Deze beslissing schept een precedent in de jurisprudentie van de andere republieken. De kwestie van Saingulo blijft hangende.

1980. Abkazië. In deze autonome regio van Georgië (het legendarische land van het Gulden Vlies aan de oevers van de Zwarte Zee) betoogt de Abkase minderheid (die behoort tot een van de niet-Georgische groepen van de stam der Kaukasische talen) tegen de «Georgische onderdrukking» en eist de aanhechting bij de Russische federatieve republiek.

1983-1986. Bijeenkomsten van schrijvers in Wit-Rusland en Oekraïne. Zij protesteren tegen de russificatie, die zeer spontaan van aard is. De Russische scholen lijken in de ogen van velen een «betere

belegging» te bieden. In de dagelijkse omgang wijkt het Wit-Russisch voor het Russisch (waarmee het overigens sterk verwant is). In het oostelijk gedeelte van de Oekraïne spreekt men Russisch doorspekt met Oekraïense uitdrukkingen. In het westelijk gedeelte tracht men de taal en de cultuur van een grote natie te bewaren, en de interpretatie van de eigen geschiedenis te restaureren, die sterk was aangetast door de officiële Russisch-centristische lezing. De nieuwe directeur van het tijdschrift Ogonjok, Vitali Korotitch, is een Oekraïens dichter.

1986. Kazakstan. Rellen in Alma Ata met een bloedige afloop en geen glasnost in de berichtgeving. Volgens de officiële versie waren ze het werk van de maffia van Koenaiev, chef van de KP die door Gorbatsjov de laan was uitgestuurd. Deze maffia beschikte over een uitgebreid cliënteel en had het nepotisme uitgebouwd. De Russen (40%) werden systematisch achteruitgesteld. Hoedanook gaat het hier om een nationalistische explosie, geworteld in de ongerechtigheden van de Geschiedenis, met of zonder Koenaiev. De Kazakken, onder dwang gesedentariseerd, slachtoffers van de slachtingen in de jaren dertig, zijn na de Oekraïners het volk dat de zwaarste tol voor de collectivisatie heeft betaald. De immigratie van de Volga-Duitsers, van de Russen en van de Oekraïners heeft de Kazakken (40%) in de minderheid gesteld. Toen hun aantal onlangs opnieuw dat van de Russen overtrof, maakten de nationalistische daer een overwinning van. De «parachutage» van een Rus (Kolbin) ter vervanging van Koenaiev, heeft het vuur opnieuw aan de lont gestoken. Voor vele Kazakken (en anderen in Centraal-Azië) betekent «perestroika» vooral een *retour en force* van de Russen in het bestuur van de lokale aangelegenheden...

1987-88. Oezbekistan, Moskou, de Oekraïne. Hervatting van beweging der Krim-Tataren, die aan de muren van het Kremlin betogen. Onderhandelingen worden (eindelijk) toegestaan en geleid door het staatshoofd, Andreï Gromyko. De Krim (bij de Oekraïne aangehecht en bevolkt met Oekraïners en Russen) wordt niet teruggegeven aan de Tataren, maar ze krijgen wel toestemming om er te gaan wonen.

Februari 1988. Armenië, Azerbeidjan, Nagorny-Karabach. Begin van de Armeense nationale beweging voor de terugkeer naar Armenië van Nagorny-Karabach, een overwegend Armeense regio (75%), omsloten door het naburige Azerbeidjan. De Armeniërs doen er hun beklag over allerlei vormen van discriminatie. De klachten worden van officiële zijde legitiem verklaard. Op 28 februari vindt te Soemgait (Azerbeidjan) een slachting onder de Armeniërs plaats. Officieel worden 32 doden geteld, in werkelijkheid zijn het er waarschijnlijk meer.

Maart 1988. Moskou. Plenum van de Schrijversbond. Verschillende stemmen, waaronder enkele zeer beroemde, uit de verschillende literaturen van de Sovjet-Unie, spreken zich uit voor beschermende maatregelen ten overstaan van de nationale talen. De stemmen uit

Centraal-Azië komen op tegen de «katoen-monocultuur», voor de solidariteit met de slachtoffers van de ecologische catastrofe rond het Aralmeer.

Juni 1988. Estland. Tallin. Honderdduizend betogers juichen de oprichting toe van een «volksfront» voor democratie en autonomie van de republiek. Vergaderingen en samenscholingen volgen elkaar op in 1987-1988, ook in Letland en Litouwen, voor gelijkaardige doelstellingen.

De nationaliteitsvraagstukken met politieke inslag

Welke zijn de nationaliteitsvraagstukken die in de Sovjet-Unie vandaag herontdekt en gesteld worden? Dikwijls overlappen ze elkaar sterk, maar toch is het mogelijk ze van elkaar te onderscheiden en in elke concrete situatie het overwicht van deze of gene factor in rekening te brengen.

De overwegend politieke problemen worden vooruit geschoven door de onafhankelijkheidsbewegingen, de protestbewegingen en de pro-emigratiebewegingen. Onafhankelijkheidsstreven in de drie Baltische republieken (Estland, Letland en Litouwen) in 1940 bij de Sovjet-Unie gevoegd ten gevolge van de verdeling van de invloedssferen tussen Hitler en Stalin aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De sovjetisering werd, vooral na 1945, doorgevoerd in een klimaat van burgeroorlog en repressie, van gedwongen collectivisering en van deportaties die nog levendig in het geheugen staan gegrift. Deze drie landen maakten vroeger deel uit van het Russische imperium en werden er in 1917 van losgemaakt door het mislukken van de revolutionaire bewegingen en door de buitenlandse druk of interventies. Tijdens het interbellum kenden zij «burgerlijke» regimes, min of meer autoritair en anti-communistisch van aard (een deel van Litouwen was bezet door Polen). De aanhechting bij de USSR, in 1940 bekrachtigd door merkwaaardige plebiscieten en na de oorlog bevestigd in de vloedgolf van het verzet en het Rode Leger, genoot een zekere populaire steun, maar waarschijnlijk niet de meerderheid.

Bijgevolg is het logisch dat het anti-stalinisme van het Gorbatsjov-tijdperk in deze landen gepaard gaat met een herziening van de omstandigheden van hun inlijving in de USSR. Sindsdien maakten de Baltische landen een ontwikkeling door die hen op het hoogste niveau van de hele Sovjetmaatschappij plaatst. Het nationalisme voedt zich echter met de overtuiging dat het buiten de USSR nog beter zou gaan en met anti-Russische en anti-Slavische sentimenten, ontstaan uit de recente immigratie van talrijke Russen, Oekraïners en Wit-Russen aangetrokken door de welvaart van de Baltische steden.

De sociale dimensie van het probleem is niet te verwaarlozen.

In enkele jaren heeft de immigratiegolf in Estland de samenstelling van de bevolking gewijzigd. De Estlanders zelf maken nog slechts de helft van de bevolking uit. De immigranten zijn laaggeschoold en afkomstig uit de rurale gebieden van centraal Rusland, de Oekraïne en Siberië. Zij komen er de vuile karweien opknappen, worden aangetrokken door de hogere lonen en de comfortabele behuizing, die zij gemakkelijker verkrijgen dan de Esten zelf. De «kaders» daarentegen zijn voor 80 à 90% Esten: dienstensector, onderwijs, geneeskunde zijn vooral door autochtonen bemand. Dit «niveaoverschil» is een bron van wederzijdse vijandigheid. Dit leidt tot een paradoxale situatie: de Slaven zijn de «bougnoles» van Estland, met dit verschil dat zij de taal niet leren en - in hun eigen belang - op Rusland en de Oekraïne gericht blijven.

Tot dezelfde groep met een overwegend politieke inslag kan de reeds aangehaalde beweging van de Krim-Tataren worden gerekend, net zoals de pro-emigratiebewegingen:

- Volga-Duitsers die het recht eisten én verkregen om naar de Duitse Bondsrepubliek te emigreren, nadat ze tevergeefs de heroprichting van hun republiek hadden gevraagd. Natuurlijk blijven er de tienduizenden in Kazakstan, waar ze hun eigen dagbladen en scholen hebben.

- Joden, waarvan er 300.000 mochten uitwijken, een gedeelte naar Israël. De animatoren van deze beweging - velen hadden onder vervolgingen te lijden - rechtvaardigden hun acties in naam van de discriminaties die de Joden treffen op het vlak van de toelating tot het hoger onderwijs (er bestaan quota's), uit protest tegen het antisemitisme en omwille van de gewenste terugkeer naar Israël als toevluchtsoord van de Joden.

- Georgiërs van meskitische oorsprong, aanhangers van de Islam en door Stalin in 1944 gedeporteerd, die hetzij de terugkeer naar hun geboortegrond (Zuid-Georgië), hetzij het recht op emigratie naar Turkije opeisen.

Elke nationaliteitenkwestie krijgt een in hoofdzaak politieke inslag wanneer de eisen slaan op de afscheiding of de wijziging van de federale staat. In 1990 is dit geval met de Baltische staten en Trans-Kaukasië.

De nationaliteitenkwesties met culturele inslag

De tweede groep binnen de nationaliteitenkwesties bestaat uit de etnisch-culturele problemen en de taalproblemen. Deze worden gedomineerd door de problematiek van de russificatie en van de toekomst van de nationale talen. In Centraal-Azië ligt het mohammedaans particularisme in hun verlengde. In tal van republieken worden ze doorsneden door etnisch-religieuze conflicten tussen de niet-Russische volkeren.

Overigens had niemand voorzien dat precies deze laatste «zwakke schakel» zou breken, en een scherpe lokale crisis zou uitlokken. Nagorny-Karabach, een autonome regio met een Armeense meerderheid (75%), ingesloten in de sovjetrepubliek Azerbeidjan, eist de aanhechting bij de sovjetrepubliek Armenië. Hierbij kunnen ze rekenen op de massale steun van het Armeense volk. Deze oude kwestie (reeds in de jaren zestig zijn er betogingen geweest) geeft in februari 1988 aanleiding tot massamobilisaties in Armenië en leidt in Azerbeidjan tot bloedige incidenten tussen Armeniërs en Azeri's. Op 28 februari maakt een anti-Armeense pogrom (de uitdrukking komt van een procureur) te Soemgaït, een industriestad aan de oever van de Kaspische Zee in Azerbeidjan, officieel 32 doden, veel meer volgens Armeense bronnen. Het gevolg is een echte nationale opstand -vreedzaam en pro-Gorbatsjov- in Armenië die in eerste instantie leidt tot maatregelen ten gunste van Nagorny-Karabach: maatregelen van economische aard en meer autonomie, maar niet de aanhechting bij Armenië. Een dergelijke toegeving vanwege het Kremlin zou ongetwijfeld andere bewegingen meeslepen en, bovenal, de ontevredenheid van de Turks-mohammedaanse wereld, waartoe Azerbeidjan behoort, opwekken. De kwestie-Karabach heeft historische wortels: een oud etnisch conflict, gewelddadige botsingen tussen Armeniërs en Azeri's voor 1920, de genocide van Armeniërs in Turkije (1915). De omstreden aanhechting bij Azerbeidjan maakt deel uit van een reeks in het begin van de jaren twintig aan Armenië opgelegde maatregelen ten voordele van Turkije en de Turkse Azeri's. Maar de kwestie komt ook te voorschijn als katalysator én effect van de problemen die door de glasnost in de twee aangrenzende republieken worden blootgelegd. Wanbeheer, corruptie, moeilijkheden van het dagelijks bestaan, ecologische crises. Soemgaït heeft af te rekenen met een sterke jeugdcriminaliteit. De vervuiling van het Sevanmeer, van de lucht en het water te Erevan en de aanwezigheid van een kerncentrale gaven in 1987 aanleiding tot de eerste protestdemonstraties.

«Culturele inslag» moet hier in de breedste zin worden geïnterpreteerd: demografische karakteristieken, levenswijze evenals taal en het intellectuele leven.

Twee grote etnisch-culturele groepen overheersen de sovjet-mozaïek: de Slaven (haast twee derde) en de mohammedanen (bijna een vijfde); deze laatsten zijn vooral Turkse volkeren.

Het is onnodig te herinneren aan de reeds dikwijls aangehaalde verschillen in demografisch gedrag tussen beide groepen. Evenmin hebben ze behoefte aan mystificatie: de bij de Slaven vastgestelde afname van de nataliteit is ook bij de andere groepen merkbaar en hangt samen met de factor tijd en de urbanisatie.

Dat neemt niet weg dat de bevolkingsgroei tussen 1959 en 1979 bij de Slaven 18% en bij de mohammedanen 72% bedroeg (107,1% bij de Oezbeken).

Dit heeft zijn gevolgen voor de leeftijdsstructuur: bij de Oezbeken zijn er 50% min-veertienjarigen, bij de Russen 26%. Men verwacht dat tegen het jaar 2000 de helft van de soldaten in het Rode Leger mohammedanen zullen zijn.

Tussen beide groepen loopt de kloof tussen een Europese en een Islamitische, heroplevende traditie. Eveneens zijn er verschillen in geografische mobiliteit. Slaven en Balten nemen deel aan de grote migratiebewegingen van de Unie. De mohammedanen blijven in hun streek, net zoals, hoewel in mindere mate, de Armeniërs, Georgiërs en de andere volkeren uit de Kaukasus.

De situatie van elk volk hangt af van het territoriaal statuut, van de mate van homogeniteit, van de culturele «wil», naast de demografische en mobiliteitsaspecten.

Evolutie van het aandeel van de autochtonen en van de Russen in de bevolking van elke republiek

Gefedereerde republieken	Autochtonen (%)	Russen (%)
RSFSR		
Oekraïne		
Wit-Rusland		
Oezbekistan		
Kazakstan		
Georgië		
Azerbeidjan		
Litouwen		
Moldavië		
Letland		
Kirgizië		
Tadjikistan		
Armenië		
Turkmenistan		
Estland		

Elk van de vijftien «naties» die over een eigen sovjetrepubliek beschikken, is minstens in de meerderheid op haar eigen territorium, de Kazakken uitgezonderd, en de eigen taal is er «officieel». De homogeniteit verschilt naargelang van de republiek. De etnisch meest compacte republieken zijn, in volgorde, Armenië, Rusland, Litouwen, Wit-Rusland, en Azerbeidjan (van plusminus 80% in Azerbeidjan tot bijna 90% in Armenië).

De migratiebewegingen leggen tendenzen bloot die naar meer homogeniteit of naar een grotere nationale mozaïek neigen:

- tussen 1959 en 1979 groeit het aandeel van de autochtonen in centraal Azië, Kazakstan, Armenië, Azerbeidjan, Georgië. In de drie Kaukasische republieken neemt het aandeel van de Russen en van de twee aangrenzende republieken af.

- elders neemt overigens eveneens het aandeel van de autochtonen af, bijzonderlijk in de Oekraïne (van 76,8 naar 73,5%), in Letland (van 62 naar 53,7%) en in Estland (van 74,5 naar 64,7%). In deze drie republieken groeit het aandeel van de Russen, en vooral in de Baltische republieken waar het de 30% benadert.

Talen en vermenging

Het taalgebruik is een andere indicator. Wie beschouwt zijn «nationale» taal werkelijk als moedertaal? Meer dan 95% (99,9% om exact te zijn) van de Russen, Balten, centraal-Aziaten en Kazakken, Georgiërs en Azeri's. Meer dan 90% van de Armeniërs en Moldaven. Meer dan 80% van de Oekraïners. 74,2% van de Wit-Russen. Zijn er gedurende twintig jaar (1959-1979) noemenswaardige veranderingen opgetreden? Niet wat de Russen, Kaukasiërs, centraal-Aziaten en Balten betreft: dit wijst op een sterke linguïstische stabiliteit. Daarentegen is er een vermindering van 2% bij de Moldaven, 5% bij de Oekraïners en 10% bij de Wit-Russen. Enkel in dit laatste geval kan er dus worden gesproken van een snelle «russificatie». Zo is de toestand bij de naties die het statuut van sovjetrepubliek bezitten. Wat de anderen betreft, is de toestand erg wisselvallig. Meer dan 80% spreken zich uit voor de moedertaal in het merendeel van de republieken en autonome regio's, eerder lagere percentages bij de de nationaliteiten zonder eigen territorium. De hoogste cijfers treft men aan bij het merendeel van de volkeren in de Kaukasus, de Tataren, de Boeriaten, de Jakoeten (meer dan 90%). De laagste cijfers zijn te vinden bij de Duitsers (57%), Polen (29%) en Joden (Jiddish, 14%). Enkele uitzonderingen daargelaten, is de vooruitgang van het Russisch als voornaamste taal eerder traag te noemen, zelfs bij de volkeren van de republieken en regio's die deel uitmaken van de Russische federatieve republiek.

Wat met de vooruitgang van het Russisch als tweede taal? Deze is eerder zwak in centraal Azië, waar minder dan 30% van de Tadjiks, Turkmene en Kirgizen verklaren ze «goed te kennen». Eenzelfde verklaring legt de helft van de Oezbeken en Kazakken af. Nog meer uitgesproken in twee Baltische republieken (meer dan 50% in Letland en Litouwen), minder sterk in Estland, waar het percentage van 29% in 1970 terugvalt op 24,2% in 1979.

In het algemeen, Russen inbegrepen, overschrijdt de officieel bekende tweetaligheid geen 61,5%. Russen die verantwoordelijkheid dragen, achten dit percentage overtrokken -en uiten er in bittere bewoordingen hun beklag over.

Men kan zich de problematische gevolgen van een dergelijke toestand voorstellen, in een land waar het Russisch als voertaal geldt - en de officiële taal is in de staatsorganen en het leger- en waar Russen de voornaamste beleidsfuncties van partij en Staat in handen hebben.

Dit alles neemt niet weg dat de Slavische linguïstische meerderheid (72%) groter is dan haar etnische meerderheid (65%) en bovenal, dat het Russisch overwicht nog uit andere dan linguïstische criteria blijkt: de reeds vermelde machtsposities, die zelf gekoppeld zijn aan het overwicht van de Russen binnen de arbeidersklasse van de verschillende republieken, van de grote steden en de hoofdsteden in het bijzonder, binnen de technische kaders, de intelligentsia, hun leidende rol in de geschiedenis van de Sovjet-Unie, de Revolutie, de gevechten tijdens de Tweede Wereldoorlog, het onderwijs, de gezondheidszorg, enzovoort.

Dit is dus een toestand waarbij de politieke en intellectuele rol van de Russen en het gebruik van hun taal in alle belangrijke omstandigheden -niet zo zeer cijfermatig maar des te meer vaststelbaar in de praktijk- hen ontgensprekelijk tot een hegemonistische natie maakt.

Deze hegemonie hoeft niet tot een zuivere dominantie gereduceerd te worden. Zo wordt ze zonder enige twijfel ervaren in de republieken die een sterke «nationale persoonlijkheid» bezitten, zoals Estland en Letland, waar de Russen, die als vreemdelingen worden beschouwd, sleutelposities in de administratie bezetten. Daar waar er uitgebreide contacten of een vermengingen (onder Slaven) bestaan, is de toestand verschillend. Ze is nog anders in de mohammedaanse landen.

Een bewijs van de kleinere of grotere vermenging van de volkeren vormen de gemengde huwelijken. Dergelijke huwelijken vormen vaak een aanwijzing voor de vooruitgang van het Russisch als omgangstaal.

Het aandeel van de inter-etnische families is van 10% in 1959 gestegen tot 15% in 1979. Het aandeel is belangrijker in de steden (18,1%), bij de geschoolde lagen van de bevolking, in het Europese deel van de Sovjet-Unie en de Baltische staten, maar bedraagt 11% bij de mohammedanen. De toename van het aantal gemengde huwelijken is minder sterk vanaf 1970. Men stelt een stabilisatie vast in de Kaukasus,

een afname in Oezbekistan. Eerder wordt er gehuwd onder «naburige» culturen: Slaven onderling, Slaven en Balten, Armeniërs en Georgiërs, Kazakken en Kirgizen. Zeldzaam zijn de huwelijken tussen Armeniërs en Azeri's, tussen mohammedanen en niet-mohammedanen. Toch gebeurt het. In Kazakstan tekende men in de jaren tachtig 709.309 inter-etnische huwelijken op, voor een geheel van meer dan drie miljoen families. 17,4% van de inter-etnische huwelijken worden gesloten tussen Europeanen en Aziaten. Overigens moet men vaststellen dat wanneer een der gehuwden van Russische afkomst is, het meestal de bruid betreft. De druk van de ouders en van de omgeving speelt in het nadeel van de vermenging.

Een transnationale cultuur?

De invloed van het Russisch op het culturele leven is belangrijk en veelomvattend, en dat niet alleen als «transportmiddel» van de Russische cultuur. De diep gewortelde nationale literaturen drukken zich uit in het Russisch. Irena Sokologorsky merkt op dat *"de heterogene aard van de sovjetliteratuur vandaag wortel heeft geschoten; we stellen een in elkaar grijpen van de verschillende literaturen vast, waarbij het steeds moeilijker wordt de ene en de andere afzonderlijk te beoordelen."*

Tsjinguiz Aïmatov is zonder twijfel het treffendste voorbeeld. De algemeen bekende auteur van «*Djamilla*» en van andere bijzonder moderne romans is in hart en nieren Kirgiz (zijn geboorteland) gebleven, dus Turks-mohammedaan, zonder dat men kan spreken van een folkloristisch overblijfsel. Tegelijkertijd is hij in zeker zin Russisch geworden, «universeel» en zelfs deelgenoot van de christelijk-filosofische cultuur. Andere voorbeelden van auteurs met een ingewortelde en toch composiete inspiratie zijn de Wit-Rus Bykov, de Azerische Turk Goesseinov, de Moldaviër Droetsé: zij worden allen erg gewaardeerd en veel gelezen in de gehele Sovjet-Unie. Minder beroemd, maar even merkwaardig is de Kazak Oljias Soeleimenov, «dichter van de grote graastochten».

Symptomatisch is het feit dat al deze eersteplans-intellectuelen zich altijd hebben ingezet voor de strijd tot het behoud van de culturele identiteit van de kleine nationaliteiten in de USSR.

Onder de titel *AZ-IA* (een woordspeling: AZ in Oudrussisch, AI in modern Russisch betekent IK) publiceerde Oljias Soeleimenov een kritiek op de officiële Sovjetrussische interpretatie van de betrekkingen tussen Rusland en Azië. Hij rehabiliteert de zo dikwijls verguisde steppevolkeren (kiptsjaks): *«Vorsers werden gemobiliseerd om me in te prenten dat ons verleden één lange nacht van barbarij was. Ik ben er pertinent zeker van dat de betrekkingen van mijn volk met andere volkeren niet uitsluitend door geweld werden bepaald, maar zich ook*

op het vlak van de cultuur en het humanisme afspeelden. Vandaag is dat een bijzonder noodzakelijk besef... Wij hebben dringend behoefte aan historische ervaringen van goedaardigheid, wederzijdse hulp en coëxistentie.»

Centraal in de herziening van de betrekkingen tussen de nationaliteiten in de USSR staat de problematiek van de Geschiedenis. De Euro- en Russisch-centristische visie kleineert de Aziaten. Ongewijfeld is het een complex debat op een bodem die doordrenkt is met het bloed van de volkeren die elkaar gedurende eeuwen hebben bekampt. Het tegen elkaar optrekken van standbeelden en het opstellen van requisitoria voor de behaalde «overwinningen» kan enkel tot een impasse leiden. Heeft de dialoog tussen de culturen in de USSR een toekomst?

Eén manier om de patstelling te vermijden, kan erin bestaan om een cultuur, een taal -de Russische- op te leggen en om de andere geleidelijk uit te wissen, zoals dat elders is gebeurd.

Deze «oplossing» is door tal van Russische en niet-Russische intellectuelen afgewezen in 1987-1988.

Zo bijvoorbeeld door Tsjingviz Aïtmatov, die zich op het schrijversplenium in maart 1988 uitsprak voor een «volstreckte tweetaligheid» en meer bepaald tegen de vrije keuze van de scholen, hetgeen de ouders mogelijk maakt meer en meer niet-Russische kinderen naar Russische scholen te sturen. «Indien het uiteindelijke doel de volledige eenmaking is», stelt Aïtmatov, «is het begrijpelijk. Indien niet, dan moeten we de zaak bekijken vanuit het concept van de multinationale Staat.» De Russische taal mag niet rivaliseren, maar dient een consolidatiefactor te zijn, een garantie voor het bestaan van de andere talen. Aïtmatov werpt op dat deze bescherming van de minderheden in het Westen, binnen een door de markt bepaalde context, ondenkbaar zou zijn. In zijn ogen is deze overweging voldoende om voor het socialisme te kiezen. De sovjet-tweetaligheid zou een «cultureel model» kunnen zijn.

De nationaliteitenkwesties met sociaal-economische inslag

Derde probleemgroep betreft het sociaal-economische kader, vooral dan de arbeidsverdeling tussen de diverse regio's en republieken, én hun verhouding tot het «centrum». In het bijzonder betreft het de Noord-Zuid-verhouding.

De ongelijkmatige ontwikkeling, de verschillen in industrialisatie-, urbanisatie- en opleidingsniveaus zijn in het geding.

De resultaten zijn niet te onderschatten - we zien het in centraal Azië, waar de vicieuze cirkel van de onderontwikkeling doorbroken is. Voor de Revolutie deelden deze regio's (en andere in Rusland) de

hoedanigheden van rurale maatschappijen met hun archaische structuren, hun analfabetisme, hun diepe ellende en afschuwelijke sanitaire omstandigheden, met de aangrenzende Aziatische landen. Het voorouderlijke gebruik van de «*kalym*» (losgeld voor de verloofde), de sluierdracht, de sequestratie, heropgenomen door de Islam, karakteriseert de positie van de vrouw. De Russen koloniseerden deze streken: in Tasjkent kon men dit opschrift aan de muren van de officiële gebouwen zien: «Honden noch sartis» (inboorlingen). De Revolutie heeft de dekolonisatie doorgevoerd, de traditionele structuren verbrijzeld, de vrouwen geëmancipeerd (nog lang niet beëindigd), gescholariseerd en «gesanitariseerd». Vergeleken met de buurlanden geldt de USSR sindsdien als een ontwikkeld -en tevens geüniformiseerd- land.

Niettemin blijven afstanden en verschillen bestaan: het zijn niet enkel «vertragingen» en «overblijfselen van het verleden», het zijn ook gedeeltelijk nieuwe en soms explosieve problemen.

Een eerste vaststelling betreft de verschillen in de urbanisatiegraad. Van 1913 tot 1984 verliep de urbanisatie in centraal Azië (van 19% tot 41%) trager dan in Rusland (van 18% tot 65%). En terwijl de plattelandsvlucht in Rusland moet worden afgeremd, vraagt men zich in Oezbekistan en in de andere mohammedaanse republieken af hoe ze versneld kan worden, terwijl men een «terugkeer naar de grond», naar de *kisjlak* (dorp) waarneemt.

Na de Joden, met hun verstedelijkte traditie, heeft de Russische bevolking de hoogste urbanisatiegraad, a fortiori in de niet-Russische republieken. De emigrerende Russen zijn hoofdzakelijk arbeiders, kaders en technici, eerder zelden landbouwers. Lange tijd werden de hoofdsteden van de Aziatische republieken grotendeels door Russen bevolkt.

In 1970 waren er in Tasjkent, hoofdstad van Oezbekistan, 37% Oezbeken, 47% in 1980.

Het opleidingsniveau is een tweede beoordelingscriterium. De quasi volledige alfabetisering is een indrukwekkende verwezenlijking wanneer men weet dat op het einde van de vorige eeuw (telling van 1897) slechts 15% van de Russische en amper 1,2% van de Oezbeekse vrouwen kon lezen of schrijven. Op het einde van de jaren zeventig had het onderwijspeil van de centraalaziatische republieken dat van het sovjet-gemiddelde bereikt.

Het aandeel van de studenten in het hoger onderwijs is ongeveer gelijk aan het gemiddelde in de Sovjet-Unie (plus of min 20 per 1.000), het aandeel van de vrouwelijke studenten (42%) ligt lager (52%).

Opleidingsniveau van de actieve bevolking in de Centraal-Aziatische republieken

Hoger onderwijs

Een derde criterium betreft het levenspeil. De lonen in de staatssector in Centraal Azië liggen ongeveer 10% lager dan het sovjet-gemiddelde, maar ligt er iets hoger dan in de Europese regio's. De spaardeposito's zijn van dezelfde grootte, de huishoudelijke apparatuur is er beter, de samenstelling van de voeding anders: meer groenten en fruit, meer meel en pasta's, minder vleeswaren.

Er zijn weinig verschillen wat de levensverwachting betreft: voor de mannen ligt ze het laagste in Rusland.

Levensverwachting bij de geboorte (1985-1986)

	Mannen	Vrouwen
USSR (gemiddelde)	64,2	73,3
Estland	65,5	74,9
Armenië	70,5	75,7
Oezbekistan	65,1	71
Rusland	63,8	74

Daarentegen is de kindersterfte (cijfers van 1986) veel hoger in de mohammedaanse republieken (die een hoge nataliteit kennen): 58,2 per 1.000 in Turkmenistan, 46,2 in Oezbekistan tegenover 19,3 in Rusland,

16 In Estland. In Centraal-Azië vindt een belangrijk gedeelte van de bevolkingen thuis plaats.

Een vierde factor wordt gevormd door de kwalitatieve verschillen in de economische ontwikkeling. Zie bij wijze van voorbeeld onderstaande tabel van de energetische uitrusting (1985):

	Industrie (paardekracht per arbeider)	Landbouw (per 100ha betaalde oppervlakte)
USSR	32,6	372
Rusland	42,6	347
Oezbekistan	14,4	716
Estland	68,4	775

Een andere indicator is de groeivoet van de productiviteit per republiek:

	Industrie		Landbouw	
	70-85	80-85	80-85	80-85
USSR	182	117	141	114
Rusland	184	117	143	120
Wit-Rusland	218	121	161	121
Turkmenistan	143	105	98	91
Estland	184	114	169	105
Azerbeidjan	208	121	176	103
Oezbekistan	150	108	102	87

(de Centraalaziatische republieken kennen een vertraging in 1975-1980)

Wat het nationaal inkomen betreft (netto nationaal product) per hoofd van de bevolking, stelt men vast dat tussen 1960 en 1980 de kloof tussen de meest productieve republieken en de anderen toegenomen is. Een eerste groep consolideert zijn posities: Rusland, de Baltische staten. Het verschil tussen Estland en het gemiddelde van de Sovjet-Unie is gegroeid van 292,35 in 1960 tot 813,55 in 1980. Een tweede groep is van het kamp van de achtergeblevenen overgegaan naar dat van de meest geavanceerde: Georgië, Armenië en vooral Wit-Rusland (van - 61,23 tot + 383,71). Een derde groep gaat achteruit : alle islamitische republieken en Oezbekistan : van - 122,92 naar 538,97.

Een herverdeling van het inkomen kan waargenomen worden door de lagere belastingsindex op het zakencijfer in Centraal-Azië (behalve in Kirgizië) en in Azerbeidjan, maar ook in Georgië en de Oekraïne -terwijl Rusland tot de middenmoot behoort en Letland en Estland per hoofd van de bevolking ongeveer 40% meer betalen dan de andere.

De industriële ontwikkeling van Centraal-Azië is langzamer verlopen dan die van de USSR, zoals de officiële groeicijfers van de productie uitwijzen. Die ontwikkeling is pas in de jaren zestig in versneld tempo gegaan. Voorheen bleef de industrialisering van de Sovjet-Unie geconcentreerd in de oude Europese bekkens, de nieuwe objectieven in Siberië en de door de oorlog verwoeste zones. Centraal-Azië lever vooral katoen. Pas in de jaren zeventig en tachtig ontwikkelde zich de winning van petroleum en aardgas, de metallurgie, de hydro-electrische energie, de petrochemie en de textielnijverheid. (De Centraalaziatische republieken exporteren naar de USSR naast katoen, rijst en grondstoffen of mechanische en electromechanische uitrusting en machine-werktuigen. Naar het buitenland -vooral het Oosten en Afrika- exporteert Oezbekistan uitrustingsgoederen, Kirgizië producten van de mechanische industrie, textiel, eetwaren).

Maar de demografische groei neutraliseert gedeeltelijk de effecten van de industriële ontwikkeling. De zwakke mobiliteit heeft een lage tewerkstellingsgraad op het platteland voor gevolg, terwijl de industrie met gebrek aan arbeidskrachten te kampen heeft; ze hindert ook de vorming van kadern.

Pogingen om massaal werkkrachten aan te trekken voor Siberië en Europa (door middel van materiële prikkels) zijn op een mislukking uitgelopen. De «muzulmanen» verkiezen hun oasen...

Voor het geheel van Centraal-Azië (Sovjet-Centraal-Azië, bestaande uit de vier republieken Oezbekistan, Kirgizië, Turkmenistan en Tadjikistan, is een van de twintig economische regio's van de USSR, en beslaat een oppervlakte van 1,3 miljoen vierkante kilometer -Kazakstan maakt er geen deel van uit) blijft het nationaal inkomen (netto nationale productie) per hoofd van de bevolking merkkelijk lager dan die van de Europese republieken, de salarissen liggen er iets lager (behalve in Turkmenistan), de huishoudelijk uitgaven liggen 10% lager.

De regio wordt gekenmerkt door een hogere tewerkstellingsgraad in de landbouw dan in de industrie, het afwijzen van industriële arbeid en de weigering om het platteland te verlaten. Een studie van Franse specialisten concludeert daaruit dat er een «*dualisme in de ontwikkeling*» bestaat, waardoor «*ondanks de nog sterk traditionele productiestructuren Centraal-Azië in het algemeen een behoorlijk levenspeil*

heeft». De bevolking die de oude levenswijze wil bewaren, is zich niettemin bewust van haar geprivilegieerde situatie : *«Zeker het is weinig waarschijnlijk dat ze uit zichzelf vergelijkingen kunnen maken met naburige volkeren... aangezien de grenzen hermetisch zijn afgesloten, vergelijkingen die zonder de minste twijfel in het voordeel uitvallen van de Sovjet-Unie. Anderzijds weten ze heel goed welke armoede en welke culturele en sociale verschraling het gebied kenmerkte voor de integratie in de Sovjet-Unie. Ze weten dat het socialistische systeem hen bevrijd heeft van de ongelijkheden en de feodale verknechting. Ze hebben duidelijk een zeker respect voor een staat die hen sinds meer dan zestig jaar geholpen heeft, ook al herkennen ze zichzelf niet helemaal in die staat».*

In de tijd van de glasnost, die de tijd van de mistevredenen is, polariseert zich dat in Centraal-Azië in een economische servitude: de katoen-monocultuur en de ecologische gevolgen ervan, waarvan de belangrijkste de uitdroging van het Aralmeer en de toename van de kindersterfte als gevolg van het overdadig gebruik van pesticiden zijn (54,5 kilo-gram per hectare katoen-plantage, hetzij 54,5 maal het gemiddelde niveau van het gebruik van pesticiden in de USSR).

De problemen met het water, de tewerkstelling en de demografie vormen de kern van een voor de Sovjet-Unie belangrijk dilemma : de belangen van de Europeanen (Slaven en Balten) zouden geschaad worden als de achtergebleven gebieden waar de mohammedanen wonen een gunstbehandeling zouden krijgen, en vice versa.

Het Islamitisch particularisme richt zich op het beklemtonen van de tradities, de sterkte van de clerus (die op goede voet staat met de plaatselijke machthebbers), het activisme van de Soefi-secten, de integristische propaganda van de Iraanse radio (*«die soms wordt overgenomen door De Stem van Amerika»*, voegt men er in Moskou aan toe). De artikelen van een journalist die in deze materie gespecialiseerd is, Igor Bielaiev, verwekten opschudding toen hij in 1987 verklaarde dat de «politieke Islam» actief was binnen de Sovjet-structuren zelf. (Men zou in de partij collectes hebben georganiseerd voor de moskeeën !). Deze artikelen zijn vooral gebaseerd op de schattingen van een Franse sovjetoloog-islamoloog, Alexandre Benningsen, een vrij ongebruikelijk procédé voor de Sovjet-pers. Of de verklaringen van Bielaiev nu «alarmistisch» zijn of niet, er is in de USSR een controverse over ontstaan. De hypothese van een politieke islamitische contestatie klinkt vrij pertinent, vooral sinds de terugkeer van duizenden doodskisten uit Afghanistan, en de verhalen over deze «vuile oorlog» droefheid en wrok hebben teweeggebracht in de «islamitische» dorpen in de USSR.

Maar de manier waarop men de problemen in Centraal-Azië bekijkt, evolueert. Een symposium dat in 1986 in Tasjkent werd gehouden -met economen en sociologen uit verschillende delen van de USSR- duidt de krachtlijnen aan van wat een «nieuw denken» zou kunnen zijn in deze materie :

- het is beter de mohammedanen in hun eigen gebied tewerk te stellen liever dan hen te laten emigreren;

- werkgelegenheid naar hen toe brengen die hun ligt, liever dan de overtollige arbeidskrachten naar andere activiteiten voer te brengen. Welke activiteiten? Tegelijk de verwerking van de grondstof (katoen), de traditionele textiel- en voedingssectoren, en de productie van «afgewerkte kwaliteitsproducten»;

- activiteiten en technische scholen inplanten in de kleine agglomeraties (en zelfs dorpen) en niet in de grote steden. Wat de opleiding betreft rekening houden met de bekommernis van de gezinnen om de kinderen bij zich te houden;

- de voorwaarden creëren (nabijheid van de woonplaats en de kinderen) en het (morele) klimaat om werk beschikbaar te maken voor vrouwen uit de islamitische traditie (en niet alleen vrouwen die daar juist aan willen ontsnappen);

- in het arbeidsregime rekening houden met de lokale tradities : het trage ritme, de rustpauze 's middags bij warm weer, de gebruikelijke thee-ceremonie. («*Het werk onderbreken om thee te drinken, kan de arbeidsvreugde alleen maar stimuleren en dus de productiviteit verbeteren*», verklaarde een van de deelnemers).

De auteurs van deze voorstellen om de «culturele coëfficiënt» bij het werk in rekening te brengen, gaan niet zover dat ze de vijandige houding van de autoriteiten tegenover de vastenperiode van de ramadan willen herzien. Maar ze zien in «*de culturele traditie een stabiliteitsmechanisme van het sociale organisme*».

De herontdekking van de «arbeidscultuur», die door een dogmatisch marxisme verwaarloosd was, zal de uitrusting, de kwalificaties en de organisatie van de arbeid als voorwaarde stellen voor een doeltreffende wijze van functioneren. Het werk van sociologen als Gordon en Nazimova wijst uit dat bij een gelijk niveau van al deze factoren de resultaten verschillend kunnen zijn van de ene streek tot de andere. De arbeidsproductiviteit ligt 10 à 15 % hoger in Estland. Waaraan is dat toe te schrijven, tenzij aan de «arbeidscultuur» van de Estlanders, die voor een deel kan worden verklaard door het feit dat ze de «school van het Kapitaal» hebben doorlopen (De Baltische republieken hebben voor de oorlog een «kapitalistische ontwikkeling» gekend).

Voor O. Sjaratan moet het hele concept van «de egalitaire ontwikkeling» herdacht worden. Er is geen rekening gehouden met de natuurlijke en culturele karakteristieken. Dat is de reden waarom in sommige nijverheidstakken in Centraal-Azië slechts «20 à 40%» autochtonen tewerk zijn gesteld. Het belangrijkste is niet, dat *«alle republieken dezelfde ondernemingen zouden hebben, dezelfde sectoriële structuur, maar wel dat ze elkaar zouden benaderen door het opleidingsniveau, de inhoud en de cultuur van het werk, de doelmatigheid van de productie, de ontwikkeling van de wetenschap en de kunst»*.

«De situatie is ernstig, maar niet hopeloos».

Zo zou men een reeks lezingen en gesprekken kunnen resumeren die in de jaren 1985-88 in de USSR te beluisteren waren in verband met de nationale kwesties. Andes geformuleerd: de «verworvenheden» van de multi-etnische coëxistentie en de opslorping van de grootste nationale ongelijkheden volstaan opdat men geen alarm zou hoeven te slaan. De verworven politieke rijpheid, de gemeenschappelijke ervaringen van het stalinisme en de oorlog lijken een goed fundament te vormen voor een noodzakelijke wijsheid.

Waarom «noodzakelijk»? Omdat de nationale, of socio-nationale en vaak eco-nationale kwesties niet alleen moeilijk zijn, maar ook valstrikken zouden kunnen spannen voor al wie sinds 1985 in de USSR gebruik maakt van de zuurstoetvoer van de glasnost. De valstrikken van emotionele afwijkingen, het zoeken naar zondebokken, het succes van demagogisch slogans en opgeklopte passies. En ook, voor de machthebbers, de valstrik van de autoritaire verlokkingen -aangezien er gevaren dreigen, gevaren voor de stabiliteit en bijgevolg het risico van krachtproeven.

Maar de nationale kwesties zijn niet alleen glibberige paden. Ze vormen ook de zwakste schakel van de perestroïka.

De politiek van de kaders is sinds 1985 in strijd met de uitgesproken doelstelling om tot een betere machtsdeling te komen. De hefbomen van het staatsgezag zijn meer dan ooit in Russische handen. Misschien is dat het resultaat van een samenloop van omstandigheden: de meeste niet-Russische leiders en de leiding van verschillende republieken (zoals in Centraal-Azië) waren zwaar gecompromitteerd door corruptie-schandalen. Op 81 nieuwe benoemingen in de hoogste organen van de staat en de partij tussen april 1985 en begin 1988 telt men 84% Russen, 97,5% Slaven -een Griek en een Georgiër vertegenwoordigen de hele niet-Slavische bevolking.

Zal de economische hervorming een politieke decentralisatie met zich meebrengen? In dit opzicht is de evolutie in Estland hoopgevend: het zelfbeheer van de republieken (economisch, budgettaire -op basis van contracten, stabiele budgettaire normen waarover onderhandeld wordt met de federale organen) zou een proefbank kunnen zijn voor een nieuwe relatievorm. Het zou ook een middel kunnen zijn om het gras voor de voeten van separatistische tendenzen weg te maaien.

Etnische en nationale bewegingen

Zoals alles wat de Sovjet-Unie sinds 1985 in beweging brengt, vormen ook de nationale kwesties een onvoorspelbaar en grotendeels irrationeel element dat in geen enkel scenario met enige zekerheid kan worden vastgelegd. Wat gisteren nog ondenkbaar leek, behoort binnen de kortst mogelijke tijd tot de realiteit. De voortrekkers van de evenementen gaan zélf denken en zich gedragen zoals ze het zich niet lang ervoor nog niet hadden kunnen voorstellen. Niets ligt van tevoren vast, op elk kruispunt is er een keus tussen verschillende richtingen mogelijk, op elk moment rijst de vraag wie het politieke initiatief zal nemen.

Na vijf jaar perestrojka zijn in de nationale bewegingen in tenminste zes republieken (Litouwen, Estland, Letland (Baltische staten), Moldavië (ex-Bessarabië), Georgië, Azerbeidjan) separatistische krachten aan het werk zodat de desintegratie van de Sovjet-Unie tot de mogelijkheden is gaan behoren.

De situaties zijn echter in elk van die republieken verschillend.

Er is het specifieke geval van de Baltische Staten, die in 1940 geannexeerd werden en oppervlakkig «gesovjetiseerd».

Voor hen is de uittreding uit de Sovjet-Unie (juridisch) gewettigd omdat de aanhechting geen enkele wettelijke basis heeft. Dat was het argument van het nieuwe Litouwse parlement en van zijn president Landsbergis om in maart 1990 de onafhankelijkheid uit te roepen zonder de wettelijke uittredingsprocedure af te wachten die Gorbatsjov had beloofd. De uittreding was echter louter symbolisch, want Litouwen is voor 100% afhankelijk van de USSR voor de levering van olie en grondstoffen, die geleverd worden tegen prijzen die merkkelijk beneden de koers van de wereldprijzen liggen. Die wederzijdse afhankelijkheid geldt voor alle republieken. De aanwezigheid van geïmmigreerde Russen en Oekraïners (meer dan 40% in Letland, meer dan 30% in Estland) en de Poolse en Russische minderheden in Litouwen vormen eveneens een sterke rem op het onafhankelijkheidsstreven.

Daarom hebben de «gematigden» van de drie republieken zich uitgesproken voor een geleidelijk onafhankelijkheidsproces in overleg met de USSR, waarmee de Baltische republieken in elk geval talrijke banden zullen behouden. De middelmuntvliedende krachten plaatsen Gorbatsjov in een delicate positie. Op lange termijn is het zijn bedoeling de autonomie van de Baltische staten aan te moedigen als «hervormingslaboratorium» en als economische zones die openstaan voor het Westen. Maar politiek gezien creëert de afscheiding een precedent, en aangezien er geen overleg aan is voorafgegaan dagen ze ook het gezag van Gorbatsjov uit, die door de conservatieven toch al als wankei en de USSR «onwaardig» wordt beschouwd.

Een andere dimensie waarmee rekening moet worden gehouden: het Rode Leger moet de militaire industrieën en de toegangswegen naar de Baltische Zee bewaken. Het leger, component van de Russische volksdelen en sterk gebonden aan het «*Interfront*» dat de tegenstanders van de onafhankelijkheidsbewegingen verzamelt, staat onder druk van de Russisch-sprekenden en wordt vanuit Moskou door de conservatieven aangespoord om het separatisme een halt toe te roepen. Gewapende interventies zijn hier -zoals elders- mogelijk. Ze zouden fataal zijn voor de perestroïka en voor het overleven van Gorbatsjov.

Een ander gebied dat in 1940 geannexeerd is en nu wordt meegesleept door de middelpuntvliedende krachten is Moldavië. De separatisten -waarvan een deel een onafhankelijk Moldavië wil en een ander deel aansluiting bij Roemenië (gemeenschappelijke taal)- hebben eveneens af te rekenen met minderheden die de voorkeur geven aan autonomie binnen de Sovjet-Unie en niet bepaald happig zijn om in de greep te komen van een Roemeens nationalisme waaraan ze niet zulke goede herinneringen hebben.

In Georgië heeft de bloedige repressie van de vreedzame betoging van 9 april 1989 het land doen overhellen naar het separatisme. Op 7 november werden op het marktplein rode vlaggen verbrand. Eind vorig jaar werd het recht op afscheiding en de opzegging van de «annexatie van 1921» officieel afgewezen door de Opperste Sovjet, waar de apparatsjiks toen in de meerderheid waren. Bij hen die de onafhankelijkheid willen, heeft men aan de ene kant het radicale en ultranationalistische separatisme van Zviad Gamsakhoerdia, leider van het «*comité voor nationale redding*» (een tiental groepen en partijen), en aan de andere kant de gematigde vleugel van het «*volksfront*» en van de «*groep Roestaveli*», die geen onafhankelijk Georgië binnen een Sovjet-Confederatie afwijzen, op voorwaarde natuurlijk dat die er ook komt. Ook de Georgische kommunisten staan dicht bij dit standpunt, en hun

nationale aspiraties schijnen de steun te genieten van hun «hoge beschermheer» Eduard Sjevernadze.

Armenië, getraumatiseerd door de pogroms van Soemgait en Bakoe, de burgeroorlog van Nagorny-Karabach en de aardbeving van 1988, organiseert zijn soevereiniteit zonder te breken met de Sovjet-Unie. Het separatisme heeft er aanhangers, maar de meerderheid van de Armeniërs beseft dat Armenië zijn bestaan zelf als staat aan de USSR te danken heeft, is zich ook bewust van de dreiging van de Turkse en islamitische nabijheid, en wil zich niet afscheuren. Integendeel; ze dringen erop aan door Moskou te worden «beschermd». Wat de democratisering en de liberalisering van de economie betreft, beantwoordt de perestroïka aan de verzuchtingen van de nationale Armeense beweging.

Azerbeïdjan: de Turkse islamitische Azeri's, vroeger de politieke en economische «avant-garde» van het oosten van de Sovjet-Unie, hebben af te rekenen met een veroudering van de industrie en zware milieu-problemen. De komst van de vluchtelingen uit Armenië, verjaagd door de onverdraagzaamheid en het geweld van de Armeense extremisten, heeft tot een explosieve toestand geleid. Aan de andere kant van Nagorny-Karabach -in hoofdzaak bevolkt door Armeniërs maar door de Azeri's beschouwd als een van de bakermatten van hun nationale cultuur- eist het Azerisch volksfront de volledige onafhankelijkheid op. De democraten willen die in een Sovjet- en/of Transkaukasische confederatie, anderen willen die onafhankelijkheid verwezenlijkt zien in een «Groot-Azerbeïdjan» (aansluiting bij hun Iraanse broeders). Iran, dat vooral het islamitische integrisme propageert, is evenmin als de Sovjet-Unie een voorstander van de vorming van een «Groot-Azerbeïdjan», dat bovendien een steunpunt zou zijn van het «pantoeranisme» (verzameling van alle Turkse volkeren) dat de Sovjet-Unie en Azië zou destabiliseren. Deze ideologie wordt in Turkije gepropageerd door nationalistisch extreem-rechts, waaronder de beruchte «Grijze Wolven» die bij de Turkse migranten in West-Europa de steun aan de zaak van de Azeri's organiseren.

In Azië zijn er de Turks-islamitische republieken (Kazakstan, Oezbekistan, Kirgizië, Turkmenistan) en de Iraans-islamitische (Tadjikistan), die te kampen hebben met problemen van onderontwikkeling, de bevolkingsexplosie die werkloosheid voor gevolg heeft, de droogte (Aralmeer), de gevolgen van de katoenmonocultuur voor het milieu en de gezondheid. Op deze Noord-Zuid-scheidingslijn ontwikkelen zich nationalisme en islamitische bewegingen.

Het grote gevaar voor het voortbestaan van de USSR is niet zozeer de afscheiding van die of die Europese republiek, maar wel de crisis in Centraal-Azië. De hervormingen die in Moskou worden uitgedokterd kregen daar geen oplossing, wel integendeel. Een modernisering die de archaische en onproductieve sectoren uitschakelt, zou de arme volkeren van het Zuid-oosten van de S.U. tot een gebied van de Derde Wereld herscheppen. Heeft Gorbatsjov deze volkeren overigens uitgenodigd om deel uit te maken van het «gemeenschappelijke Europese Huis»?

De zogeheten «nationale» kwestie van de USSR kan niet worden opgelost in een zich angstig terugtrekken binnen Europa. Ze behoort tot de grote uitdagingen die te maken hebben met het overleven van de mensheid zelf: ecologische rampen en verdieping van de kloof tussen Noord en Zuid.

Het uitdrogen van het Aralmeer en de vergiftiging van de rivieren van Centraal-Azië door de vervuiling van de industrieën en de irrigatie van de katoenvelden symboliseren het drama van de volkeren die men bij de opbouw van het «Europees Huis» aan het vergeten is. In 1970 bereikte het inkomen per werkkraacht er 83% van het Sovjet-niveau. In 1988 is dat gedaald tot 66%. De kindersterfte (58,2 in Turkmenistan in 1986) overtreft die van China en de Filipijnen. De bevolkingsexplosie, de droogte, de pesticiden en de relatieve daling van de investeringen (in vergelijking met de rijkere gebieden zoals de Baltische republieken) drijven Sovjet-Azië terug naar de onderontwikkeling waaruit het gedeeltelijk bevrijd was.

Het lot van deze «gekleurde volkeren» behoort niet tot de bekommernissen van de modernisten in Moskou. Wat wel te bespeuren valt, is een zekere minachting, de houding van de «kleine blanke» die zich vandaag koestert in zijn Westerse overtuiging die nu zo in de mode is.

Het is symptomatisch dat de militaire interventies in deze regio's, die brutaler zijn dan elders, geen protesten uitlokken. Het is een feit dat de graad van geweld in vergelijking met de Baltische republieken hoog is. De interventie in Bakoe in januari 1990 was gerechtvaardigd in het licht van de anti-Armeense pogroms. Maar heel wat getuigen zijn het erover eens dat de repressie tegen de Azeri's buiten verhouding was en, afgezien van de omstandigheden die de interventie hadden uitgelokt, duidelijk gericht was op het onderdrukken van de onafhankelijkheidsbeweging. President George Bush heeft deze strafexpeditie goedgekeurd, terwijl hij zich zo gemakkelijk verontrust toont voor de Baltische volkeren. Dat verschil in benadering, zowel in Washington als in Moskou, is niet toevallig.

Vroeger verzet tegen het Sovjet-regime

Oorspronkelijk (t.t.z. in 1917) ontbrandde bij de volkeren van het gewezen Russisch imperium een strijd om hegemonie tussen kommunisten en nationalisme. Net als in Rusland, waar de internationalistische roden en de witten, die bijna exclusief Russisch waren (en vaak anti-semitisch), in een burgeroorlog verwickeld waren, zo stonden in elke natie de burgerlijke krachten tegenover de boeren die gewonnen waren voor het idee van de natie-staat. Later werd deze strijd die van de nationalistinnen (en soms de nationalistische kommunisten) tegen het stalinistische «centrum» en het steeds toenemende groot-Russische chauvinisme. Het verzet tegen de collectivisering van de landbouw kreeg ook nationalistische trekken, zoals in de Oekraïne, waar de hongersnood van 1932-1933 miljoenen slachtoffers maakte (4 à 7 miljoen volgens sommigen). Sommige nationalistinnen gingen trouwens een flirt aan met het nazisme, waarvan de ideoloog Rosenberg gebruik poogde te maken om de USSR te ontwrichten.

In de Baltische landen werden de Sovjets (1917-18) verpletterd met de hulp van de Duitsers. De beroemde «*Letlandse vrijeschutters*» speelde nochtans een belangrijke rol in de Bolsjevistische revolutie. De drie onafhankelijke staten, waar de kommunistische partij verboden was, werden bestuurd door rechtse en corporatistische autoritaire regimes (Päts in Estland na 1933, Ulmanis in Letland na 1934). In 1940 werden de Baltische staten door de USSR geannexeerd in het kader van een verdeling van de invloedssferen tussen Duitsland en de Sovjet-Unie en op basis van gemanipuleerde «plebiscieten». De Baltinnen werden onderworpen aan een harde repressie (35.000 Litouwers gedeporteerd, 34.000 Letten). In juni 1941 werden de nazi-troepen goed onthaald. Estlandse en Letlandse SS-divisies, de «*Schutzmannschaften*» en het «*Plechavicius Legioen*» in Litouwen namen deel aan de deportaties en de afslachting van joden (200.000 vermoord in Litouwen, 80.000 in Letland) en aan de gevechten tegen het Rode Leger. Daarnaast waren er in Litouwen echter ook antifascistische partizanen actief. De collaboratie werd na de oorlog gestraft: deportatie van 34.000 Litouwers, 31.000 Letlanders, 80.000 Estlanders.

Tegen de collectivisatie werd in Litouwen tot 1952 gevochten in de wouden (*Miskina*). De bannelingen in het Westen organiseerden zich in comités, in nationale raden, die nauwe banden hadden met de zeer rechtse antikommunistische organisaties, de «*Assembly of captive European Nations*» en het «*Free Europe Committee*». Deze bewegingen hebben vandaag opnieuw wortel geschoten in hun land van oorsprong en proberen er de nationalistische stroming te beïnvloeden.

Transkaukazië is niet minder belast met antecedenten. Het nationalistische *dasjnak*-regime van Armenië en het mossavistische van Azerbeidjan (1918-20) werden door de bolsjeviki omvergeworpen. In Georgië, bestuurd door de mensjeviki van Jordania (1918-21), genoot de annexatie door het Rode Leger geen echte steun bij het volk, en Lenin was er overigens tegen. (Het was een initiatief van de Georgiër Stalin, toen commissaris van de nationaliteitenkwesties). Het is waar dat de sovjet-macht in die gebieden af te rekenen had met de Franse, Duitse, Britse en Turkse interventie. Nationalistische Georgische opstanden werden onderdrukt tussen 1924 en 1956. Anderzijds begunstigde Stalin de Georgiërs bij de kolonisering van Abkhazië.

Nagorny-Karabach, een gebied met een Armeense meerderheid, werd in 1923 aan Azerbeidjan toegekend: deze grenswijzigingen vormen de basis van de huidige conflicten.

In de Oekraïne kwam het nationalisme en het nationaal kommunisme in conflict met Moskou. Een klein deel van de nationalistische legers vocht tijdens de oorlog aan de zijde van de nazi's, of afwisselend tegen het Rode Leger en tegen de Wehrmacht. Vandaar de massale repressie na de oorlog tegen de «verraders». Ze trof op de eerste plaats de geünifieerde kerk die onder dwang bij het patriarchaat van Moskou werd ingelijfd. In de jaren 1969-70 werd de nationale democratische dissidentie opnieuw krachtiger.

In de Islam-republieken heeft de Sovjet-macht achtereenvolgens af te rekenen met de feodalen (khanaten van Boekhara en Khiva), de opstand van de «*bas matsji*»-geuzen geleid door Enver Pasja, het «islamitische kommunisme» van Sultan Galiev en de duizend en één vormen van religieuze activiteit (op de eerste plaats de soefi-sekten) van de clandestiene Islam.

Wat de officiële en populaire Islam betreft, als levenswijze en levensbeschouwing: die onderhoudt een dubbelzinnige coëxistentierelatie met het communisme, vergezeld van pogingen tot wederzijdse assimilatie. De oorlog in Afghanistan gaf voor het eerst voedsel aan een massaal antisovjetisme.

De Sovjet-wortels van het nationalisme der republieken

Maar de «nationaal» geheten bewegingen zijn geen terugkeer naar een historisch verleden. Ze hebben hun wortels in de geschiedenis van de Sovjet-Unie en de etnisch-territoriale organisatie van de USSR.

Er zijn drie van elkaar onderscheiden types : nationaal-republikeins, etnisch-autonomistisch en inter-etnisch (eventueel messianistisch).

De nationaal-republikeinse bewegingen (van de gefedereerde republieken) berusten op de oude of in wording zijnde natiestaten, waaraan de Sovjet-federatie quasi-etatistische structuren heeft gegeven. Het nationaal bewustzijn heeft zich gehandhaafd of ontwikkeld binnen de republikeinse instellingen en de culturele verenigingen (schrijvers, cineasten) vooraleer ze hun uitdrukking vonden in de nationale «fronten» die na 1987 ontstonden. De Baltische landen, de Oekraïne en Wit-Rusland leveren er enkele voorbeelden van, en nog meer Armenië, Georgië, Azerbeidjan, die hun taal en hun cultuur en zelfs hun kijk op hun eigen geschiedenis beter hebben bewaard.

«Het nationalisme ontwikkelt zich in de Sovjet-Unie in een bijzonder kader» schrijft Hélène Carrère d'Encausse, *«dat van de Sovjet-ideologie en haar instellingen. Daarom kan men er geen bewegingen voor nationale onafhankelijkheid in zien. Op dit ogenblik (in 1978, n.v.d.a.) is het behoren tot de Sovjet-maatschappij een gegeven dat door niemand ernstig in vraag wordt gesteldWat de naties vragen, onder diverse vormen, is niet de vernietiging van het bestaande systeem, maar een verruiming binnen dit systeem van hun nationale privileges en de voordelen die ze eruit kunnen halen»*. In haar beroemde boek *«L'empire éclaté»*, waarin -in tegenstelling met wat de media daarover vertellen - geen sprake is van een «imperium» in de letterlijke zin en evenmin van een «uiteenbarsten» in een nabij toekomst, maakt de auteur de balans op van het Sovjetisme met twee gezichten: het «opmerkelijke succes» van de hulp aan de ontplooiing van de naties, maar het «falen» van de pogingen om de verschillen uit te wissen ten gunste van «één enkel Sovjet-volk».

Ze stipt het paradoxale van het nationalisme aan: in plaats van te verzwakken, versterkt het zich door de modernisering van de maatschappij: geleidelijke economische en culturele gelijkschakeling, verstedelijking enz. Misschien heeft het regime zelf ongewild een zeker type van nationalisme aangewakkerd.

Een Sovjet-auteur schetst het contrast tussen de «internationalisering» van het sociale leven en de «strakke administratieve verdeling» van de nationaliteiten. De grenzen zouden op die manier het separatisme in plaats van de toenadering in de hand hebben gewerkt: *«De nationale culturen»*, schrijft Sjaptalov, *«hebben zich meestal gevormd in een dorpse vorm, en door de internationalisering krijgen ze steeds meer folkloristische trekken»*. In plaats van de inter-etnische culturen te bevorderen (Christianisme, Islam, Boeddhisme, Slavisch-Byzantijnse cultus) *«werd het terrein geschapen voor de strijd voor «zijn» republiek tegen hen die ze bewonen zonder er recht op te hebben»*. In de

beginperiode van het Sovjet-regime bestonden er inter-etnische administratieve eenheden: de Transkaukazische federatie, de republiek Turkmenistan. Hun opsplitsing achteraf zou de zelfbeschikking herleid hebben tot niets meer dan «het recht om zijn nationale bureaucratie te vormen» terwijl «elk volk en elke gemeenschap vrij moeten zijn om zijn eigen cultuur te beleven, in gelijk welk deel van de Sovjet-Unie».

Deze redenering gaat dwars in tegen het recht van de Natie-staten om zich uit te bouwen binnen of buiten de schoot van de USSR. Maar het is een feit dat het nationalisme van de republieken, daar waar de migraties pluriculturele maatschappijen hebben gecreëerd, in strijd is met de rechten van de etnische minderheden. Georgië is daar een voorbeeld van. Dit land, waar slechts 65% Georgiërs wonen maar dat merkwaardig genoeg zijn identiteit heeft bewaard, streeft vandaag zijn soevereiniteit na, maar staat onder druk van de migraties van de Turkse Azeri's en de eisen van de twee minderheden, de Abkhazen en de Osseten (in het zuiden). En dan spreken we nog niet over de andere minderheden, Armeense, Griekse, Russische, Koerdische, de Zigeuners, enz... Georgië heeft een traditie van openheid en verdraagzaamheid. Vandaag willen de radicaalste nationalistes de statuten van de Abkhazische en de Ossetische gebieden, waar de agitatie een bedreiging uitmaakt voor de integriteit van Georgië, opnieuw in vraag stellen. En uiteraard heeft de vrees om als natie te verdwijnen in Estland en Letland onder de druk van de Slavische immigratie de ultranationalisten ertoe gedreven te eisen dat de immigranten zouden worden uitgedreven, of dat ze op zijn minst hun burgerrechten zouden verliezen. De minimale etnische zelfverdediging bestaat erin, een burgerschap op te leggen én het exclusieve gebruik van de eigen taal als officiële taal, en dat hebben de drie Baltische republieken ook gedaan.

§ De etnisch-autonomistische bewegingen zijn ontstaan bij volkeren die, met of zonder territorium, niet of niet langer als bevolkingsgroep kunnen blijven bestaan door middel van eigen scholen en afdoend sterke eigen instellingen. Dat is bijvoorbeeld de doelstelling van het «*verbond van de (islamitische) volkeren van Noord-Kaukazië*», waarvan sommigen (Tsjetsjenen en Ingoesjen bijvoorbeeld) onder Stalin gedeporteerd zijn geweest, de kleine volkeren in Noord-Siberië (Khanty-Mansi, Evenken,), die in hun vitale activiteiten bedreigd worden door het binnendringen van de industrie, of ook nog de Volga-Duitsers (zelfde probleem voor de Krim-Tataren in de Oekraïne). In Georgië eist het «*Abkhaze Forum*» de omvorming van de autonome Abkhazische republiek in een gefedereerde republiek (afgescheiden dus van Georgië), hoewel de Abkhazen nog slechts 17% van de bevolking uitmaken. De autonomisten van Zuid-Ossetië van hun kant eisen het statuut op van autonome republiek. Deze «heilige idealen» hebben

onvoldoende aanhangers en (Georgische) tegenstanders om tot bloedige botsingen aanleiding te geven (zomer 1989).

Derde type beweging zijn de inter-etnische of de bewegingen die niet louter etnisch zijn. De Kazakh-beweging in Azië is tegelijk nationalistisch en islamitisch. De bewegingen van de Oezbeken, de Kirgizen, de Turkmenen (Centraal-Azië) en de Azeri's zijn verdeeld tussen hun specifiek particularisme en de oude «pantoerانية» droom, of de verzameling van alle Turkse volkeren. Dit project had heel wat enthousiasme gewekt onder de dubbele impuls van de Turkse en de Sovjet-revolutie onder leiding van Sultan Galiev. Al deze Turks-islamitische volkeren en de Tadzjiken (Iraans-sprekenden) staan onder invloed van het islamitisch fundamentalisme. In het laatste geval onder Iraanse invloed, zoals het pantoeranie beïnvloed wordt door een zekere rechtse strekking in Turkije. In deze gevallen kan men spreken van «messianisme».

Een nieuwe confederatie

Het Gorbatsjov-project voor de omvorming van de USSR (augustus 89) voorziet in een verbond van «sovereine» staten die bepaalde bevoegdheden (defensie, buitenlandse politiek, muntslag) aan Moskou overdragen, maar verenigd blijven door het «politieke systeem» (een kommunistische partij van de Sovjet-Unie dus).

Dit project is al voorbijgestreefd nog voor het ter discussie werd gelegd. De onafhankelijke staten die in de Baltische landen en Georgië in de maak zijn, vereisen onderhandelingen voor nieuwe contracten die in het gunstigste geval kunnen leiden tot een «geometrisch variabele» confederatie, al naargelang van de situatie.

Nationalistisch-republikeinse bewegingen

autonomistische, etnische of regionale bewegingen

op separatistische weg

1. Litouwen
Saioudis en Litouwse KP
2. Estland
(Volksfront en Estse KP)
3. Letland

- Polen, Russen, Joden
- Russen, Oekraïners
- Russen, Oekraïners,
Joden

<p>«zelfstandigen» : separatisme of confederatie</p> <p>4. Georgië (talrijke partijen en bewegingen) 5. Moldavië (Volksfront) 6. Wit-Rusland (Volksfront) 7. Oekraïne (Roukh-beweging) 8. Azerbeidjan (Volksfront)</p>	<p>Azeri's, Abkhazen, Zuid-Osseten Russen, Gagaoezen, Joden Russen Russen, Krim-Tartaren Armeniërs (Nagorny-Karabach) Koerden</p>
<p>voor volledige soevereiniteit binnen de USSR</p> <p>9. Armenië (Nationale Pan-Armeense Beweging)</p>	
<p>nationalistische en/of democratische bewegingen</p> <p>10. Oezbekistan (Volksfront) 11. Tadjikistan 12. Kirgizië 13. Turkmenistan 14. Kazachstan 15. Russen (Demokratische bewegingen, ecologisten, Patriottische Fronten)</p>	<p>Meskheten, Karakalpaks</p> <p>Balouten, Karakalpaks Russen, Oekraïners, Duitsers Noord-Kaukasiërs, Noord-Siberiërs, Yakoeten, Koreanen, Mariërs Bachkires, Tataren, Oudmourten Verenigingen van Oeral- en Volga-volkeren</p>

Etnische en kommunautaire bewegingen zonder territorium

Grieken, Joden (buiten de autonome Joodse Regio van Birobidjan),
Polen (voor culturele rechten, scholen, enz.....)
Volga-Duitsers (voor het herstel van hun autonome republiek)
Krim-Tataren (voor het herstel van hun autonome republiek)

Inter-etnische bewegingen

Moslim-fundamentalisten, Pantoeren, kerken en religieuze secten,
arbeiders-syndicale bewegingen, KPSU en andere sovjet-organisaties
die nog niet aangetast zijn door het fenomeen van de afscheiding

Als de USSR er niet in slaagt een herschikking door te voeren en doeltreffende onderhandelingen te voeren over eventuele afscheidingen, gaat het land een periode van instabiliteit tegemoet. De bedreigingen van geo-politieke aard door het ontstaan van een onveilig westelijk gebied (vijandige regimes in de Baltische staten en Centraal-Europa, Duitse irredentisme, NATO-opbod, enz.) zouden onvermijdelijk in Moskou een «imperiale» reactie uitlokken.

Zo komt het overleven van Rusland als staat op de voorgrond te staan. In dat land dat ten prooi is aan een diepe identiteitscrisis wordt gezocht naar een toekomst «voorbij het imperium»: de heropstanding van een Groot-Russische staat, de creatie van verschillende gefedereerde Russische staten, de vorming van een Slavische confederatie met de Oekraïne en Wit-Rusland eventueel verbonden met Centraal-Azië... Verschillende formules staan ter discussie.

De Russische identiteit en de scheidingslijn Noord-Zuid zijn de twee toekomstige hoofdproblemen.

Op een of andere manier -door conflicten óf vreedzame coëxistentie - zullen de volkeren van de USSR voor het merendeel nauwe contacten blijven onderhouden. Het vermogen om een «gemeenschappelijk huis» te bouwen hangt in essentie van twee factoren af: de erkenning dat er een keuze bestaat tussen verschillende ontwikkelingsmogelijkheden (het afstappen van het unilineaire concept van de geschiedenis) en het concept van een nieuw internationalisme of universalisme. Wat veronderstelt dat men het spoor van het nationalisme verlaat.

Deze dubbele vereiste -het afstand doen van de wortels en een open weg naar de wereld- werd in het begin van de jaren '70 uitgedrukt door de dichter van Kazakstan Oljas Soeleimenov: *«ons geheugen is uitgewist, maar we doen een poging om ons fragmenten te herinneren van wat ons is overkomen. Daarom is ons thema het vuur, de as en het gras. Dat is ook in onze tijd belangrijk, nu men niet alleen wouden, bergen en steden omvormt tot verbrande aarde, maar ook de harten, de menselijke lotsbestemmingen en de culturen. Ons credo bestaat erin, de vlakke te verheffen zonder de bergen neer te halen. De formule volgens dewelke «de dichter de verdediger is van zijn volk» is voorbijgestreefd. Als we de bittere ervaringen van onze voorvaderen overwegen, komen we tot een andere conclusie: verdediger van de mensen».*

(Vertaling: W. Courteaux/F. Zelck)